

elő. Alakjuk: *Āszēr : Aszēr : Ōszēr; Fōszēr : Fōszēr; Āsó szēr : Asó szēr : Ōsó szēr; Fōlső szēr : Fōső szēr : Fōső szēr : Fōsü szēr*. Az *Al-* és *Fōlszēr*-es falurésznevek száma összesen 43. Kizárólag a Zalától nyugatra találhatók, déli éles határvonaluk Zalaegerszeg alatt Nagylengyel–Bocfölde–Ligetfalva mentén húzódik. A Zalától északra összerosódik a *-szēg* és *-szēr* elemmel keletkezett falurésznév.

A *-vég* elemmel alkotott falurésznevek előfordulásának északi határa a Nagylengyel–Bocfölde–Ligetfalva vonal. Ettől délre, a Nagykanizsai járás kivételével általános. A következő alakokkal találkozunk: *Alvég : Āvég : Avég : Ōvég; Fōlvég : Fōvég : Fōvég; Alsó vég : Asó vég : Asu vég; Fēlső vég : Fōső vég : Fōsü vég*. Összesen 98 az *Al, Föl; Alsó, Fōlső + vég* névelemekből alkotott falurésznév száma.

Befejezésül még érdemes utalni arra, hogy a történeti Zala megye a „Mai magyar nyelvjárások rendszere” (IMRE SAMU, Bp. 1971.) szerint két nyelvjárási területet foglal magába: a Zalától nyugatra eső Zalaít és az ettől keletre eső Balaton-felvidéki nyelvjárástípust. KERTÉSZ MANÓ viszont korábban (A Zalavidéki nyelvjárás. NyF. 9.) a Zala folyó két partját egységes nyelvjárási területnek tekintette. Az itt bemutatott névtani vizsgálódásom tulajdonképpen mindkét kutatót igazolja. Vannak olyan falurésznevek, amelyek élesen elválnak a Zala két partján, pl. a *szēr*-es nevek, de vannak olyanok is, amelyek éppen a Kertész Manó által jelzett területen, vagy még annál is nagyobb kiterjedésben az átmenetiséget képviselik, pl. a *szēg*-es falurésznevek. Mindez tehát bizonyítja azt, hogy a névtan körébe tartozó jelenségek is részei egy adott terület nyelvi rendszerének, illetve a névtani sajátosságok éppúgy felhasználhatók nyelvjárási következtetések levonására, mint egyéb nyelvi sajátosságok.

VARGA MÁRIA

### A somogyi településnevek

A somogyi településnevek hét csoportba sorolhatók (VÁRKONYI IMRE, Somogy megye helységneveinek rendszere. Kaposvár, 1984. Somogyi Almanach 41.). Az alábbiakban – időhiány miatt – csak két típussal foglalkozom kissé részletesebben. Ezek a következők:

#### 1. A foglalkozásra, a társadalmi helyzetre utaló helységnevek

A névadás jelentős indítéka volt a foglalkozásra utaló szó (a nevek 5%-a). Szokásban volt a középkorban, hogy a várak köré települt falvakat valamilyen szolgáltatásra kötelezte tulajdonosuk: a király, a királyné, a földbirtokos. A várak ellátását is egy-egy faluba települt szolgánépnek kellett biztosítania. Ha a szolgáltatás egy falura nézve jobbára egyfajta volt, a települést erről nevezték el. (De nemcsak itt laktak szolgáltató népek!)

A pusztá foglalkozásnévvel jelölt falvak keletkezését Heckenast a XII., esetleg a XIII. századra teszi, ezek jobbára az erdő-, illetőleg a várispánságokhoz kapcsolódtak (HECKENAST GUSZTÁV, Fejedelmi [királyi] szolgálonépek a korai Árpád-korban. Bp., 1970.). Az ispánsági székhelyek körül kimutathatók a szolgáltató népek települései. E falvakban természetesen nem kizárólag a falunévvel megjelölt foglalkozá-

súak laktak (pl. *Ötvös*-ben, a segesi királynéi várközpont mellett ötvösök, a Somogyvárhoz közeli *Keleviz*-en kelevézek, 'dárdások' vagy fegyvertartók, hanem más foglalkozásúak is). A falu lakóinak többsége azonban a falunévvel megjelölt foglalkozást űzte. Másrészt pedig nemcsak a foglalkozásnévvel megjelölt településeken laktak szolgáltató népek, hanem olyan falvakban is, amelyeknek neve nem a foglalkozást tükrözi (pl. a középkori *Vitya* faluban királyi kovácsok laktak).

A történeti nevek azt is bizonyítják, hogy a szolgáltató népek nem mindig kötődtek szorosan az ispánsági telephelyekhez, hanem a királyi család tagjainak, esetleg az ispánoknak a birtokán is települtek valamilyen szolgáltatással adózó népek. Ilyen volt *Taszár* is, melynek lakói ácsok voltak, s a falunév tulajdonképpen azt jelenti, hogy 'ácsok faluja'. (Az alábbi felsorolásban azért nem szerepel ez a településnév, mert névadása nem magyar, tehát az idegen névadású nevek között kellett felvenni.)

Heckenast állításait Kristó részben módosította (KRISTÓ GYULA, Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Szeged, 1976. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 55.). Szerinte nem lehet az ilyen nevek keletkezését csak a XII–XIII. századra tenni, ugyanis már a XI. században is feltűnnek foglalkozást jelentő falunévek, amelyek a szolgáltató népek települését jelentik. Legkorábban a veszprémi apácák 1002 (?) körül keletkezett adománylevelében fordulnak elő. Ugyancsak XI. századi a somogyi *Funoldi* (Fonyód), amely 1093-ban a pannonthalmi apátság birtoka volt. Kristó szerint képződhetek ilyen nevek később, még a XV. században is, annak ellenére, hogy a szolgáltató népek rendszere már a XIII. században rohamosan hanyatlani kezd. Nem lehet ugyanis a telephelyeket kizárólag az erdőispánságokhoz kötni. Kristóval lényegében azonos véleményen van MEZŐ ANDRÁS (A magyar hivatalos helységnevéadás. Bp., 1982.) és GYÖRFFY GYÖRGY is (A honfoglaló magyarok települési rendjéről. = Archeológiai Értesítő Bp., 1970. 2. sz. 191–242.). Úgy vélem, hogy ezek a kései, foglalkozásnévvel jelölt településnevek inkább személynévi eredetűek.

A név formája lehet pusztai foglalkozásnév, és lehet képző segítségével keletkezett is. (A magyar községnevekben a foglalkozást jelentő szó mindig egyes számban fordul elő.)

a) A helység neve pusztai foglalkozásnév:

*Keleviz*, *Ötvös*[kónyi], [Bárd]*udvarnok*, [Somogy]*udvarhely*.

b) A helység neve foglalkozásnév, vagy társadalmi helyzetre utaló köznévről birtoklást kifejező *-i* képzővel megtoldva, amely történetileg azonos az *-é* birtokjellel:

[Kisbár]*apáti*, [Pusztai]*kovácsi*, [Rinyai]*kovácsi*, *Szabadi*, [Balaton]*szabadi*, [Nagy]*szakácsi*.

c) A helység neve foglalkozásra utaló ige + *-s*, *-ó* melléknévképző, esetleg *-d* helynévképző:

*Fonó*, *Fonyód*, *Mosdós*, *Szántód*[pusztai].

2. A törzsi vagy népnevekből származó helységnevek

A helynevek másik nagy csoportját azok alkotják, amelyek vagy az első lakók törzsi hovatartozását, nemzetiségét tükrözik, vagy pedig a magyarság közé elszórtan később betelepültek, betelepítettek népnevéből keletkeztek (7%). Megyénk területét a honfoglalás utáni években magyarok szállták meg, de nem egy törzsből. Somogy



északkeleti, a Balatonhoz közelebb eső területére például a Bulcsú törzshöz tartozó népek települtek, melynek nemzetségneve Lád vagy Vérbulcsú volt, a déli területeket pedig a Botond törzsbeliék szállták meg. A törzs szálláshelyén lakó azonos törzsbeliék lakóhelyét nem jelölték meg, mert ennek nem lett volna értelme, hiszen a területen minden településen azonos törzsbeliék laktak. A történelem folyamán azonban, már lényegében a Koppány-lázadást követően, szándékos áttelepítések, és a jobb megélhetést kereső önkéntes áttelepülések is történtek. Ezek a különböző magyar törzsek között is lehetségesek voltak, de létrejöttek nem magyar települések is. A más törzsbeliék vagy más néphez tartozók részben az elpusztult eredeti lakosság helyén, részben pedig műveletlen területeken foglaltak szállást a terület urának engedélyével és szolgálatára kötelezeten. Ezeken a területeken az idegen népek településeit a XIV. századtól már meg kellett jelölni a könnyebb tájékozódás érdekében, így pl. a csehek, a tótok, a horvátok, a németek települését vagy a Bulcsú (Lád) törzs szálláshelyén a megyerieket, mogyeriakat, vagy a Fajsz nemzetségből települteket. Ezért a törzsnevekből alakult helységnevek csakúgy, mint a történelem folyamán betelepült idegen népek neveiből származó helységnevek, szétszórtan fordulnak elő. A Somogyban találhatók ma is híven őrzik településtörténeti emlékeinket.

A törzs- vagy népnévekből alakult helynevek keletkezését KNIEZSA a XII–XIII. századra teszi (A szlovák helynévtípusok kronológiája. Névtudományi vizsgálatok. Bp., 1960. 19–26). Mások (Makkai László, Mező András, Németh Péter stb.) szerint már a X. században keletkeztek ilyen nevek, különösen törzsnévi eredetűek.

Kristó szerint ez a névadási mód nem zárult le a XIII. századdal, hanem a folyamat a XV. század végéig tartott (pl. *Csehi* község Somogyban a XIV. században kapta nevét, mert akkor telepítettek ide cseheket). Köztudott, hogy idegen népelemek, nem magyar törzsek (pl. besenyők, kabarok) már a honfoglaló magyarokkal költöztek be az új hazába. Nekik – általában a fejedelem által kijelölt helyen, főleg harci feladatot megszabva – külön településhelyük volt, amiről gyakran annak neve is árulkodik. Persze az sem kizárt, különösen a XIII. század után keletkezett nevek esetében, hogy a népnév előbb személynévvé vált, s ebből keletkezett a földrajzi név, mint ahogy Bárczi is megállapítja.

Az elnevezés történhetett pusztá (tehát toldalék nélküli) népnévvvel, vagy pedig a népnévhez képző vagy utótag (pl. telep) hozzáadásával.

a) Pusztá törzs- vagy népnévből keletkezett helységnevek:

[Rinya]*besenyő*, [Balaton]*berény*, [Iharos]*berény*, [Kis]*berény*, [Nagy]*berény*, [Fekete]*bézsény*, *Büssü*, [Kapos]*gyarmat*, [Bedeg]*kér*, [Szentgálos]*kér*, [Varjas]*kér*, *Lad*, [Bábonny]*megyer*, *Rác*[egres], *Tarany*.

b) A népnévek *-i* képzős alakjai mint helységnevek:

[Kálmán]*csa*, [Orda]*csehi*, [Lengyel]*tóti*.

c) A népnévhez *-telep* utótag járul: *Kuntelep*.

A többi típust csak felsorolom:

A legtöbb településnév személynévi eredetű. Többségüket, 53%-ot a birtokosról nevezték el. A nomadizálás idején ugyanis (IX–X. század) még nem vagy csak ritka volt az állandó telephely. A jószágtartás céljából a telephelyet változtatni kellett. Az állatok vándoroltatásával együtt vándorolt a település is, tehát csak

a név, a tulajdonos vagy a törzsfő neve volt a legfőbb tájékoztatósi fogódzó (pl. *Acsa, Andocs, Aracs, Barcs, Baté, Bélavár, Beleg* stb.).

A földrajzi név keletkezésének más indítéka a t á j v a l a m e l y s a j á t o s s á g a: a talaj minősége (*Homok, Kőkút*), a településre jellemző növénynév (*Főnyed, Gyugy*), madár- vagy más állatnév (*Füred, Zamárdi*). Így keletkezett a településnevek 26%-a.

Vannak továbbá olyan nevek, amelyek foglalkozást jelölnek (*Fonó, Fonyód, Ötvös...*, *Kovácsi, Mosdós* stb.). Ezek aránya 5%.

A betelepült népek nevével jelölték a somogyi településnevek 7%-át (*Német-, Magyar, Csehi, Lengyel* stb.).

Ugyanennyi a templom címével (titulusával) vagy más, vallási nevekkal jelölt falunév (*Szentbalázs, Szentborbás, Szentgyörgy, Kisasszond* stb.).

Elenyészően kevés a vásártartás napjáról elnevezett falunév Somogyban, mindössze kettő: *Szerdahely* és *Kéthely*.

A többi (mintegy 10%) nevet nem magyarok adták a településnek (*Visnye, Taszár, Toponár* stb.).

VÁRKONYI IMRE

### Az első magyar helynévgyűjtő: Szabó Károly

Noha nyelvelméleink és a régi oklevelek sok földrajzi nevet és helymegjelölést tartalmaznak, csak az 1850-es évek elején történnek meg az első jelentős lépések a magyar helynevek gyűjtésében. Az Akadémia folyóiratában, az Új Magyar Múzeum (a továbbiakban: ÚMM.) 1850. évi kötetében RÉVÉSZ IMRE teológus, a később tekintélyes történész és egyházpolitikus bejelenti, hogy elkezdte a helynevek feljegyzését. Leveléhez 800 helynevet csatol (i. h. 168–81). Majd ismerősei segítségével 2000 helynevet állít össze szótárszerűleg. Ez az értékes gyűjtemény az Akadémia kéziratárában található. (É. KISS SÁNDOR, Révész Imre 1853. évi helynévgyűjteménye c. kiadványában közlésezi e neveket, és foglalkozik Révész névtani fejtegetéseivel is: Magyar Névtani Dolgozatok 21. sz., Bp., 1981.)

Tervszerű, a mai igényeket is nagyjából kielégítő feljegyző munkájával a tehetséges, művelt, az irodalomban és a történettudományban is jártas fiatal ügyvéd, SZABÓ KÁROLY jelentkezik egy települési egységnek, szülőfalujának, a Békés megyei Köröstarcsa helyneveinek teljességre törekvő közzétételével (ÚMM. 1850–51. I, 370–7). Megadja a név jelölte terület, határrész térszíni formáit, művelési adatait, közli a paraszti adatközlőknek a névre vonatkozó tárgyszerű magyarázatait, továbbá a folklórközléseket, a regéket stb.

Ezek alapján tekinthetjük Szabó Károlyt az első igazi magyar helynévgyűjtőnek.

Szabó Károly többek közt ezt írja: „... a magyar helynevek gyűjteménye nemcsak történeti, hanem kivált nyelvészeti szempontból megbecsülhetetlen kincset fog tartalmazni” (i. h. 370). — Gondosan tanulmányoztam az Akadémia Könyvtárának kéziratárában Szabó Károlynak Toldy Ferenchez intézett leveleit. Ezekben tájékoztatja jóakaróját és barátját olvasmányairól, fordítói munkájáról, népdalgyűjtéséről. A mi szempontunkból legfontosabbak azok a levelek, amelyekben a helynevek-